

PEYAMI SAFA'NIN "CANAN" ROMANINDA KÖTÜLÜK PROBLEMİ*

 Necla DAĞ^a

Özet

Kötülük varoluş biçimi ve sebepleriyle ilk çağlardan itibaren birçok düşünürün ilgi alanına girer. İnsandaki kötülüğün doğuştan mı yoksa yaşantılar sonucunda mı geliştiğini araştıran düşünürler, kötülüğü çeşitli sınıflarda değerlendirerek insan doğasındaki kötülüğü ahlaki çöküntüyle bağlantılı olacak şekilde ele alırlar. Peyami Safa, düşünürlerin açıklamalarıyla benzer şekilde eserlerini Doğu-Batı karşılaştırması üzerine kurarken kötülüğün kaynakları ve ahlaki kötülük üzerine çözümlemelerde bulunmayı ihmal etmez. Kötü kahramanlar, bozulan toplum yapısıyla ilişkili olacak şekilde betimlenir. Geleneksel Türk toplumunun kutsal saydığı değerleri tehdit eden bu kötü kahramanlar, Batı yaşamına özenirler ve toplumsal değerleri, çıkarları uğruna yok sayarlar. Maddi çıkar ve konforlu bir yaşam elde etmek için hırslarının kurbanı olan kahramanların kötülük potansiyeli aşırı davranışlarıyla birçok ailenin dağılmasına neden olur. *Canan*, romanında kötülük problemi ahlaki bir sorun olarak ele alınır. Bu çalışmada kötülük kavramı, geleneksel ve modern aile yaşantılarından örneklerle incelenecektir. Farklı yetişme koşullarında büyüyen iki kadının iyiliği ve kötülüğü bilinçli tercihlerinin sonuçları geleneksel ve modern aile yapıları üzerinden örneklendirilecektir. **Anahtar Kelimeler:** Peyami Safa, Kötülük, İyilik.

THE PROBLEM OF EVIL IN PEYAMI SAFA'S "CANAN" NOVEL

Abstract

Evil, with its mode of existence and reasons, has been in the field of interest of many thinkers since the early ages. Thinkers who investigate whether the evil in man is innate or develops as a result of experiences, evaluates evil in various classes and deals with the evil in human nature in a way that is related to moral collapse. Peyami Safa, while building his works on the East-West comparison, similar to the explanations of the thinkers, does not neglect to resolve the sources of evil and moral evil. Villains are depicted in relation to the deteriorated social structure. These villains, who threaten the values that traditional Turkish society considers sacred, ignore the social values for the sake of their interests and emulate Western life. The evil potential of the heroes, who are victims of their greed for financial gain and a comfortable life, causes many families to break up with their excessive behavior. In *Canan* novel, the problem of evil is handled as a moral problem. In this study, the concept of evil will be examined with examples from traditional and modern family life. The results of the conscious choices of the good and the bad of the two women who grew up in different upbringings will be exemplified through traditional and modern family structures.

* Bu çalışma, Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildiriden genişletilerek üretilmiştir.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, necladag02@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 16.11.2022, Makale Kabul Tarihi: 17.12.2022

Keywords: Peyami Safa, Evil, Goodness.

Giriş

Kötülük kavramı hem insan kaynaklı olması hem de insanı etkilemesi yönüyle yeryüzündeki varoluşla birlikte dinî, felsefî ve edebî kaynakların hemen her dönem odağındadır. Bu nedenle kötülüğün kaynakları ve nedenleri, birçok disiplinin ortak çalışma alanını genişleterek önemli birikimin oluşmasını sağlar. İnsanın doğasındaki yıkıcılıktan beslenen kötülük, din ve felsefenin bazı ortak temellere işaret ederek açıkladığı kavramlar etrafında şekillenir. Din ve teodise felsefesinin daha çok üzerinde durduğu bu kavramlar, kötülük sorununun kaynağı, nedenleri ve türleri gibi bazı konulara yoğunlaşmayı gerektirir.

A. KÖTÜLÜK KAVRAMI ve PROBLEMİ

Kötü kelimesi, Türk Dil Kurumunun *Güncel Türkçe Sözlüğü*'nde "İstenilen, beğenilen nitelikte olmayan, hoş gitmeyen, fena, iyi karşıtı" olarak kullanılır. Kötülük ise "1. Kötü olma durumu. 2. Zarar verecek davranış veya söz" (www.sozluk.gov.tr) şeklinde tanımlanmaktadır. Kötülük kelimesi, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "insanın gereksinmelerine, çıkar ve dileklerine aykırı olan, bir topluma, bir toplumsal küme, bir kişiye zarar verici sayılan, özdeksel ya da tinsel bir nesnenin, bir olayın niteliği" (Ozankaya, 1975, s. 66) şeklinde açıklanır. Lars Svendsen'e göre (2018, s. 28), "kötülük, başkalarına zarar verme niyeti taşıyan, önceden tasarlanmış insanî eylemleri" ifade eder. Bilinçli davranış biçimi olan kötülük, çoğu zaman yapan kişinin davranışlarının keyfiliklerinden kaynaklandığından insanın çektiği veya başkasına çektirdiği acı olarak tanımlanabilir. Russell (1999, s. 11), fiziksel ya da psikolojik eziyet temeline dayalı bir edim olan kötülüğün özünü, "hissedebilen bir varlığın, yani acı duyabilen bir varlığın incitilmesi" olarak tanımlar.

Kötülük nedir veya kaynağı nedir? sorularına birçok açıklama getirildiği hâlde farklı değerlendirmeler nedeniyle kesin bir açıklama yapılamaz. İlk kez Antik Yunan döneminde Platon tarafından ele alınmış olan kötülük problemi, Yunan filozof Epikuros ve sonrasında gelen hemen her filozofun ilgi alanına girer. Sokrates'e göre, kötülüğün sebebi kişinin bilgiden yoksun oluşuyla ilgilidir ve bireyin kötülük yapmaması ancak erdem kaynağı olarak gördüğü bilgiye dayandırılabilir. Fârâbî ise, mutluluğu engelleyen her şeyi kötülük olarak kabul eder. Platon, Sokrates'in yolundan giderek kötülüğün bilgisizlik ve erdemsizlikten kaynaklandığını kabul ederken Thâles, Herakleitos, Empedokles gibi filozoflar "*iyi ile kötüyü bir tutan*" bir anlayış geliştirirler.

Kötülük üzerine yapılan ilk tartışma ve araştırmalarda genellikle kötülüğün varoluşuna ilişkin açıklamalar ön plana çıkar. Kötülüğün ortaya çıkışı, varlığı, nedenleri tartışılarak Tanrı'nın kötülük üzerindeki etkisi netleştirilmek istenir. Araştırmacılar, kötülüğün doğuşuna ilişkin sebepleri insan iradesi ve ilahi iradeyle açıklarlar. Kötülük problemini sorgulayan düşünürler çoğaldıkça soruları cevaplayan teodiseler ortaya çıkar. "Literal anlamıyla dünyanın kötülükleri karşısında, Tanrıya inananların inançlarını korumalarını sağlayan teodise, bu anlamından bağımsız olarak düşünüldüğünde dünyada var olan kötülüğe ve umutsuzluğa karşı durmaya yardım eden herhangi bir anlam verme yolu

olarak anlaşılmalıdır" (Molacı, 2018, s. 1300). Bir başka deyişle teodise, mutlak ve sonsuz iyi olan Tanrı'nın varlığıyla dünyadaki kötülüğü uzlaştırma çabası olarak tanımlanır. Leibniz, Hume ve Kant'ın teodise üzerine açıklamaları, alanın gelişimi açısından önem arz eder.

Leibniz, teodisesinde her şeye gücü yeten mutlak Tanrı'nın "mümkün olan en iyi dünyayı" yarattığını savunur. Leibniz'e göre, "O, bütün mümkün evrenler içerisinde en az kötülüğün bulunduğu evreni düşünmüş ve sonuçta bu evreni yaratmıştır; elbette, içinde kötülüğün bulunmadığı bir evreni de yaratabilirdi; ama orada özgürlük olmayacağı için, o evren, bundan daha az iyi olurdu. Zira özgürlüğün bulunduğu bir evrende kötülük kaçınılmazdır." (Öktem, 2018, s. 642) Hume, Tanrı'nın sıfatları ve varlığına kuşkuyla yaklaşan bir tavırla gücü yettiği hâlde Tanrı'nın neden kötülükleri yok etmediği veya kötülüklerden arındırılmış bir dünya yaratmadığı üzerinde durarak ateizme doğru gelişen bir anlayış ortaya koyar. Düşünürlerin teodiselerinde genellikle kötülük karşısında Tanrı'nın varlığının olup olmayacağı kadar kötülüğün oluşumunda Tanrı'nın sorumluluğu da tartışılır. Özellikle tek Tanrı temelli dini yaklaşımlarda Leibniz'in teodisesinde savunduğu gibi evren ve insanın yaratılışı üzerinden değerlendirme yapılarak yaratan ve imtihan edicinin insanoğlunu daima gözettiği; ancak iyi ve kötü ayrımında bireyin özgür bırakıldığına, Tanrı'nın kötülükten sorumlu tutulamayacağına vurgu yapılır. "İslam düşüncesinde Batılı anlamda teodiseler bulunmaz çünkü teodiseler üretmenin, Tanrıyı aklama girişiminde bulunmanın, onun mutlak kudretine zarar vereceği düşünülür. Yine de İslam düşünürlerinin kötülüğe dair akıl yürütmeleri bu kavramla bağlantılı ele alınabilir." (Sönmez, 2017, s. 263) Ancak İslam düşünürleri hadis, kelam ve fıkıh gibi alanlarda yaptıkları çalışmalarda Batı'daki teodiseden farklı da olsa kötülük kavramına açıklık getirmeye çalışırlar.

Kant, insanın doğuştan kötülüğe meylinin olduğunu ve kötülükten kişinin sorumlu olmadığını ifade ederek konuya farklı açıdan yaklaşır. İnsanın doğuştan içinde taşıdığı kötülüğü "radikal kötülük" olarak adlandıran Kant, bu eğilimi tamamen yok etmenin imkânsız olduğunu ancak insanın irade ve aklını kullanarak asıl anlamına kavuşabileceğini savunur. "Kant'a göre insan iyi ve kötünden ahlaken sorumludur. Ancak insanın ahlaklı olabilmesi için dine ihtiyacının olmadığını savunulması, Kant ile görülen bir yeniliktir. Bu bakımdan modern düşüncede kötülük hem kaynağı hem de gerekçelendirilmesi bakımından insanileştirilmiştir. Buna göre insan doğuştan iyi veya kötü, şeytan veya melek değildir; yaptığı seçimler sonucunda iyi ya da kötü olur." (Sönmez, 2017, s. 263) Kant'ın açıklamaları Aristoteles'in kötülükte insanı sorumlu tutan ifadeleriyle benzer. "Aristoteles'e göre bu kötülükler, büsbütün insan kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır. Bir kimse, özgür iradesini hatalı yönde kullanırsa; bu kötülüğü bizzat kendisi doğurmuş olur. Zira ona göre, bir kişi bile, zalim veya kötü olmayı istemeden zulüm ya da kötülük yapamaz." (Özdemir, 2001, s. 30) İnsan iradesini öne çıkaran bu düşünürlerin ahlaki kötülüğe işaret etmesi kötülük çeşitlerinin neler olduğu sorusunu gündeme getirir. Kötülük çeşitleri, bazı kaynaklarda doğal (fiziksel) ve ahlaki kötülük olarak ikiye ayrılırken felsefe, kötülük çeşitlerini üç başlık altında inceler: Yaratıcıdan kaynaklı doğal kötülükler, insan kaynaklı ahlaki kötülükler ve dünyanın mükemmel bir yer olmaması nedeniyle ortaya çıkan kötülükler... Doğal kötülükler, kendiliğinden meydana gelen durumlar olduğu hâlde bazen ahlaki kötülük neticesinde Tanrı'nın insanlara ceza olarak gönderdiği cezalar şeklinde algılanır. Ahlaki kötülük ise, "bir kimsenin ahlaki hatasının direkt neticesi olan ya da diğer kimselere yaptığı fenalıklardan oluşan bir kötülük çeşididir (Yıldırım, 2016, s. 548). Bir başka varlığa kişinin bilinçli tercihiyle yaşatılan ahlaki kötülük,

insanın kötülüğe olan meyliyle ilgili olduğundan insan kaynaklıdır. İnsanın hırs, kıskançlık, merhametsizlik, eziyet etme, bencillik, elde veya yok etme isteklerinden kaynaklanan yanlış davranışların temelinde doyurulmamış istekler bulunur.

Kötülük, sanat ve edebiyatta asırlar boyunca psikolojik, toplumsal ve kültürel boyutuyla işlenen bir kavramdır. Eserlerde değişimlerin yaşandığı dönemlerde kötülüğün yoğunlaştığı vurgusu yapılarak karakter ve toplumsal çözümlemeler yapılır. Türk edebiyatında roman türünün ilk örneklerinin görüldüğü Tanzimat Dönemi'nden günümüze kadar kötü karakterler ve kötülük konusu daima ilgi çeker. Peyami Safa da ilk eserlerinden itibaren modernleşmenin hız kazandığı dönemlerde İstanbul'un farklı kesimlerinin yaşadığı semtleri gözlem altına alır. Bu semtlerde geçmişinden ve kültürel bağlarından kopmuş, lüks ve zevk düşkün, ahlaki çürümüşlüğü temsil eden çevreyle İslami kurallara göre yetişmiş, manevi değerleri yaşatmak için mücadele eden ancak sürekli yenilgiye uğrayan zümreyi karşılaştırır. Yazar, romanlarında bu iki zümreye ait değerleri, eski-yeni savaşının ortaya çıkardığı kötü karakterleri merkeze alarak Doğu- Batı sentezi üzerinden verir. Bu makalede, Peyami Safa'nın *Canan* adlı romanında iki farklı mekân üzerinden kurguladığı kötülük problemine toplumsal ve bireysel ilişki açısından bakışı incelenecektir.

B. CANAN ROMANINDA KÖTÜLÜK PROBLEMİNE BAKIŞ

Peyami Safa, eserlerinde Doğu-Batı çatışmasını toplumsal değişiklikler sonucunda gelişen bireysel davranış kalıpları üzerinden işler. Yanlış Batılılaşmanın geleneksel ve modern aile yapıları üzerindeki yıpratıcı etkisi, farklı mekânların temsil ettiği yaşamlardan örneklerle eleştirilir. Özellikle yalılar, köşkler, konaklar, eğlence merkezleri, olaylara yön veren ve fiziksel dünyanın göreceli algılanışını belirleyen yapılar olarak ele alınır. Yazar, 1925 yılında yayımlanan *Canan*'da geleneksel aile terbiyesiyle yetişen bireylerin modern ailede yetişenler tarafından yenilgiye uğratılarak darmadağın edilişlerini işler. *Canan*, bu yönüyle yalnızca "yanlış Batılılaşma" romanı değil; aynı zamanda toplumsal, ahlaki ve bireysel açıdan bozulmaya ayna tutan bir eserdir.

Romanda farklı aile yapılarında geliştirilen davranış kalıpları üzerinden kişilerin normalleştirdikleri roller ve başkişi *Canan*'ın geleneksel aile yapısını tehdit eden varlığı, ahlaki bozulma odaklı kötülük olarak ele alınır. Vaniköy ve Kalamış semtlerinde yaşayan ekonomik, sosyal ve kültürel koşullar bakımından iki ayrı kutbu temsil eden aileleri kıyaslayan Safa, roman boyunca ahlaki çöküntü içindeki *Canan*'ın davranışları ile ailelerin yıkılmasına neden oluşunu işler. Safa, aile, kadın ve toplumsal yapının bozulması gibi konular üzerinden bireyin gündelik yaşam içerisinde doğal kabuller arasındaki sıkışmışlığına ve giderek kötümser bir ruh hâline bürünmesine odaklanır. Bu durum bireyin fiziksel dünyayı algılayışında bir dayatmayla karşı karşıya kalışını ortaya çıkarır. Bazen psikolojik yaşanmışlıkların bazen de çevredekilerin telkin ettikleri sağduyuyu çabalarıyla ortaya çıkan süreç, olayların yorumlanması ve yaşanması sürecinde farklı anlamlar ortaya çıkarır.

Toplumun değişmesiyle birlikte her alanda olduğu gibi aile yapısında da değişiklikler gözlenir. Geçiş dönemindeki bu değişiklikler edebi eserlere de yansır. Yazarlar aile, kadın ve çocuklar üzerinden toplumsal kuralların gelenekselden moderne doğru değişimini gözler önüne serer. Toplumsal düzenin temeli sayılan aile birliğine verdiği önemi, geleneksel yaşayış tarzını Vaniköy'deki yalısında sürdüren

Abdullah Bey'in ailesinin üzerinden örnekleyen Safa da aile üyelerini iyi özelliklerle donatarak onların karşısına koyduğu kötü karakterlerin etkisini büyütür. Aileyi bir arada tutma görevini üstlenen evin reisi Abdullah Bey, annesi, çocukları Bedia ve Şemsi ile birlikte yalıda mütevazı bir yaşam sürdürmektedir. Evin şahıs kadrosuna iç güveysi olarak giren Lami, emektar dadı ve bir hâlayık da bulunmaktadır. Yalıyla bütünleşmiş, tamamen eskiyi simgeleyen kişiler, gelenekleri ayakta tutmak için büyük bir çaba içerisindeyler. Ayrıca ailenin büyükleri çocukları dini bir eğitimle yetiştirirler. Abdullah Bey ve annesi, Kur'an-ı Kerim okuyup dinî telkinlerle çocuklarını geleneksel Türk ailesi çerçevesinde kötülüklerden korumaya çalışırlar. Ailenin kökleşmiş gelenekleri nesilden nesle aktararak alışkanlık hâlini alır. Bedia'nın gelin odası, annesinin ve nenesinin gelin olduğunda kaldığı mekândır. Eşler arasındaki ilişkiden kahve içmeye kadar her şey sıkıcı bir tekrar ve kalıplaşmaya dönüşür. Romanda geleneksel ve eski olanın modernite karşısındaki güçsüzlüğü durağan hayatın getirdiği can sıkıntısıyla pekiştirilir. Ailenin geleneksel ve dinî değerlerle korumaya çalıştığı yalı hayatına en büyük tehdit Abdullah Bey'in damadı ve gelininin modernlik arayışı neticesinde edindikleri yeni bir çevreden gelir. Bedia'nın kocası Lami ve Şemsi'nin eşi Perihan birbirini tekrarlayan yalı hayatından sıkılarak daha modern ve serbest bir yaşamın peşine düşerler. Evlilik, kadın-erkek ilişkileri, giyim ve yaşam tarzının daha serbest hâl aldığı modern çevre, onları Vaniköy'deki yalıdan uzaklaştırır.

Kurgu, birden Batılı yaşamın gereklerini temsil eden Şakir Bey ve ailesinin Kalamış'taki köşküne yoğunlaşır. Osmanlı'dan kalma geleneksel yapıdan kopan bu aile, Batılılaşma özentisiyle Abdullah Bey'in ailesinin karşısında yer alır. Köşkte Şakir Bey ile eşi, oğlu, kızı Perihan, iç güveysi olarak sonradan gelen damadı Şemsi, torunu ve manevi kızı Canan yaşamaktadır. Köşk, Batılı yaşamın getirdiği alabildiğine özgür bir ortamın hâkim olduğu mekândır. Köşkte geleneksel yaşamı temsil eden dadı, hâlayık gibi hizmetkârların yerini yabancı hizmetkârlar alır. Köşkün salonu, kalabalık misafir topluluklarını ağırlayacak şekilde düzenlenen piyano ve poker partilerinin gözde mekânıdır. Peyami Safa, Batı uygarlığının özünü teşkil eden para, güç, hazza dayanan ilişkilerini bu partilerde geçen konuşmalar üzerinden göstermeye çalışır. Toplumsal değişimin getirdiği yeniliklerin aile üzerindeki yıkıcı etkisini göstermek için kötülüğü temsil eden kahramanlar, tamamıyla olumsuz bir çizgide yürütülür. Yazarın vermek istediği mesaj, kahramanın kötülüğüyle orantılanmış gibidir. Bu nedenle romanda her türlü ahlaki çöküntü, psikolojik rahatsızlıklar, takıntılı davranışlar, gayr-i meşru ilişkilerin yarattığı yıkımlar ve dramatik sonlar genellikle kötülüğü temsil eden kahramanların şahsında Kalamış'taki köşkte koyulaştırılır.

Cumhuriyet dönemindeki yenileşme hareketiyle birlikte modern kadın ve geleneksel kadın profili birçok edebi eserde kültürel değişimlere paralel olarak ele alınır. "Yazarlar geleneksel/eski kadın karakteriyle birlikte eski toplumsal yapıya işaret ederler. Ataerkil bir yapı içerisinde ve toplumsal kuralların geçerli olduğu kapalı bir sosyal ortamda kadın, birey olarak değil edilgen bir nesne olarak görülür." (Özcan ve Oruç, 2020, s. 123) Peyami Safa da kötü kadın tipini modern bir Çerkez kızı olan Canan'ın baştan çıkarıcı, entrikacı ve felakete sürükleyen kişiliğiyle somutlaştırırken geleneksel kadını temsil eden Bedia'yı edilgen bir nesne olarak betimler. Üç yaşındayken esirciler tarafından saraya satılan, on iki yaşına kadar sarayda büyüyen Canan, güzelliği, cazibesi, bedeni ile dikkatleri üstüne çekince kadınefendi onu kıskanıp saraydan gönderir. Şakir Bey'in eşi Renknaz Hanım'a hediye edilen bu kız, evin öz evladı gibi ayırım yapılmadan büyütülür. Bir süre sonra Binbaşı Kâzım Bey'le evlenip Edirne'ye

giden Canan, kocasıyla anlaşamaz, bir süre sonra boşanarak tekrar İstanbul'a döner. Şakir Bey'in şirketinde çalışan Lami'yi kendisine bağlamak için her türlü yolu dener ve kısa bir sürenin sonunda amacına ulaşır. Lami, beş yıllık evliliğini hiçe sayarak evden ve Bedia'dan ayrılır. Bu ayrılıkta Lami'nin Canan'ın cazibesine kapılması kadar eski geleneklerin durağanlaştırdığı hayatı temsil eden yalının da önemli etkisi vardır. Lami'nin gözünde tekdüze geçen günler kadar Bedia da yalıyla bütünleşmiş gibidir. Dolayısıyla hem yalı hem de Bedia kaçıp uzaklaşılacak birer hayalet hâline gelir.

“Yalının görünüşü bile korkunç, pencerelerde ışık yoktur, ona doğru yürürken adımlar isyan ederler. İçeriye gir, bir hayalet: Bedia. Sakin yüzünde, ince, titrek bir tebessüm vardır. Bu da hüznün verir. Çıt yok. Sofra kurulu. Koltuk değneklerine dayana dayana, bir kötürüm kadın gelir. Yemeğini yer yemez uykuya hazırlanan bir adam daha. Sofrada konuşulacak şey o kadar azdır ki, çenelerin kilidini ancak lokmalar açar. O yalının bütün hatırası, bir haşyettir.” (Safa, 2016, s. 37)

Romanda Bedia'nın özellikleri bazen yazar tarafından bazen de Lami'nin betimlemeleriyle aktarılır. Kişilik bakımından sessiz, sakın ve hüznü bir yapısı olan Bedia, eşine sadık, ailesine bağlı bir kadındır. Canan'ın Edirne'den gelmesiyle Bedia eşine “yalının yeknesak dekoru içinde manasız” (Safa, 2016, s. 37) görünmeye başlar. İki kadının fiziki ve karakter özelliklerinin kıyaslanması, eşini aldatan Lami'nin kendisini haklı çıkarmak için dile getirdiği bahaneleriyle dikkat çekici hâle gelir. Romanın birinci bölümünde fiziki özellikleriyle daima kötüleneren yalının sembolü hâline gelen Bedia'nın çirkinliğine ve öteki olarak Canan'ın güzelliğine değinilir. Romanın diğer kahramanları Canan'ın olumlu ve olumsuz özelliklerini anlatmak için bir araya gelmiş gibilerdir. Safa, kötü kahramanların okuyucu üzerindeki etkisini iyi bildiğinden Canan'ın özelliklerini ve yapacağı kötülüklerin kapasitesini oldukça derinlemesine işler. Kötüye özgü olan işve, cazibe veya şeytani fikirlerin hepsi tuzağına düşürmek istediği kişilerin zaafına yönelik karakteristik özellikler olarak Canan'da yer edinir. Gösteriş meraklısı, savurgan, süslü, sinsi ve vicdansız ve çapkınlık onun en çok bahsi geçen özellikleridir.

Yalnız Lami'nin değil bütün erkeklerin odak noktası hâline gelmeyi, onları kendisine hayran bırakmayı hedefleyen Canan, bütün erkeklerden intikam alırcasına onları kendine bağımlı hâle getirip zayıflıklarından faydalanmaktan zevk alır. Russell (1999, s. 18-19), bu durumu “Kötülüğün kalbinde, tüm varlıkları ele geçirip onları bir hiç hâline getirmek yatar.” şeklinde ifade eder. Kötülüğü temsil eden Canan'ın içinde bulunduğu durum da bunu gösterir. Bir aşk veya sevgi arayışından çok hedefine aldığı kişileri hiçe düşürmek üzerine kurulu olan bir planın işleyişine okuyucu şahitlik eder. Şakir Bey, Lami, Şemsi, Selim, Orhan ve kurguya dâhil olan birçok erkek Canan'la ilişki yaşamaktadır ve her biri bu durumu öylesine kabullenir ki içerisinde oldukları ahlaki çöküntü onları hiçe düşürür. Eşlerin birbirini kıskanmasını bile anlamsız bulan bu çevre, Batılılaşmanın getirdiği serbestlik içerisinde gayr-ı meşru ilişkilerini normalleştirme çabasını güder. Onların ilişkilerini normalleştirme çabası, kahramanların kötülük yapma potansiyelini artırarak onları aşırılık evresine yükseltir. Kötülük artık “insan türünün maruz kaldığı tehlikeler, eksiklikten kaynaklanan tehlikeler olmaktan çok aşırılıktan kaynaklanan tehlikeler” (Baudrillard, 2000, s. 12) hâline gelmeye başlar. Aşırılığın en uç örneği olan Canan esir geldiği evde evlat muamelesi görür, diğer çocuklardan ayrı bir muamele görmeden el üstünde tutulur, hatta çoğunlukla şımartılır. Böylece bazı karakterlerde eksik kalan yönlerin doyurulmaması sonucunda ortaya çıkan kötülük yapma eğilimi, Canan'da tam tersine her şeyin fazla oluşu ve yaptığı her şeyin çevresince

normal görülmesiyle zirveye çıkar. Güzelliğiyle erkekleri şaşırtacağından ve bu şekilde yükseleceğinden emin olduğu için süsüyle meşgul olmayı hiç ihmal etmez.

"Öyle ki, Cânân dokuz, on yaşına gelince, tıpkı yetmiş bir kadın gibi, dehşetli, süs, mücevher meraklısı olmuş. O yaşta gözlerini süzer, gizlice yüzüne pudra, allık sürmüş, bu kız o zamandan şımarmış, koltukları kabarmış, tantanalı, hâkim yaşamaya alışmış, sarayda bir dediği iki olmazmış." (Safa, 2016, s.108)

Bedia'nın renksiz, bakımsız ve suskun hâliyle Canan'ın karşıtı durumundadır. Lami, iki kadın arasında kıyaslama yaparken karısını "Saçlarıyla meşgul olmaz, yüzüne hiç pudra sürmez, en solgun günlerinde bile gözlerini sürmesiz, dudaklarını boyasız bırakır, lâvanta da kullanmaz" (Safa, 2016, s. 38) sözleriyle aşağılarken gönlünü kaptırdığı kadını yere göğe sığdıramayacak tasvirlerle anlatır. Lami'nin eşine karşı ilgisini ve sevgisini kaybettiği romanın ilk bölümlerinden itibaren ötekinin güzelliği vurgulanarak hissettirilir. Her iki kadının bedensel özelliklerle değerlendirildiği göz önünde bulundurulduğunda kadına sadece haz ve cinsel amaçlı bir yaklaşımın söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. "Bu durum, Lâmi'nin arzusunun yönünü değiştirir ve duygularını şekillendiren de iki kadın arasındaki görünüm farkı olur" (Paliçko, 2021, s. 2528). Böylece Lami de romanın diğer erkek kahramanları gibi Canan'ın güzelliğine kapılarak onun yakınında olmak için her şeyi geride bırakır.

"Ama Cânân, o vakit yeni yaptırdığı krepdöşenden, şarâbi, bulut gibi hafif ve parlak esvabı içinde, kendine mahsus o rüzgârlı kokuyu bırakıyor, saçlarının altın sarısı, yüzünün pembeliği, gözlerinin mavisi, dudaklarının âteşin kırmızılığıyla başı, rengârenk bir ışık yığını içinde parlıyordu." (Safa, 2016, s. 38)

Canan; ilgi görmek, mevki, makam elde etmek, zengin bir yaşam sürmek için parayı elde edeceği her yolu mubah gören düşüncesiz, hırslı, ahlaksız, egoist bir karakter olarak en aşırı hâlleriyle ön plana çıkarılır. İsteklerini elde etmek için giyimine, süsüne özen gösterip bulunduğu ortamda ışığıyla herkesi gölgede bırakmayı her zaman başaran Canan'ın kutsal sayılan aile, manevi değerler ve sevgiye verdiği hiçbir ehemmiyet yoktur. Erkekleri ağına düşürdükten sonra onları istediği gibi kullanan bunun karşılığında hediyeler, maddi kazanç elde eden bir kadın tam karşısında Peyami Safa'nın rol model olarak seçtiği Bedia, bir ahlak abidesi olarak durur. Bedia, ailevi bağlara, dini ve geleneksel kurallara bağlı, saygılı bir Türk kadınıdır. İki farklı dünyayı temsil eden kadın kahramanlar, yetiştikleri çevreye göre davranış şekilleri sergilerler. Etrafında birçok erkek olmasına rağmen Bedia'nın kocasını elinden alırken herhangi bir vicdani sorumluluk hissetmeyen Canan, Batılı insanın özgürlüğü içinde oluşuyla övünür. Pasif ve durgun bir karakter olan Bedia'nın tam karşısında tüm güzelliği, zekâsı ve kadınsı etkisiyle durur. Bedia ise kendisini terk edip yalıya uğramayan Lami ile görüşmek için Kalamış'taki köşke gidip eşiyile konuşmayı planlarken bile aldığı aile terbiyesi sınırları içinde kalmaya dikkat eder. Kötülüğün bilinçli tercih olduğunu bu konuşma planında görmek mümkündür. Eşini elinden alan kadına uygun olmayan bir kelime söyleyip haksızlık etmekten korkan Bedia, herhangi bir kötülüğe sebep olmak istemez. Ancak karşısındaki rakibi tüm rahatlığıyla onun yuvasını dağıtma hakkını kendinde bulur. Tartışma sırasında Lami'nin eşinden değil, Canan'dan yana tavır takınması tüm nezaketiyle konuşmaya çalışan Bedia'ya sinir krizleri geçirir.

“Lâmi! Pekiyi bilirsin ki münakaşayı sevmem. Hattâ sana küçücük bir sitemde bulunmaya da gelmedim. Zaten âdi bir kadın aleyhinde söz söylemek...” yine beğenmedi, “âdi bir kadın aleyhinde söz söylemek...” yine beğenmedi “âdi bir kadın” sözü de ağırdı. Yine değıştirdi: “Lâmi! Pekiyi bilirsin ki münakaşayı sevmem. Hattâ sana küçücük bir sitemde bulunmaya da gelmedim. Zaten kimsenin hakkında fena düşünmek, fena söz söylemek âdetim değıldir. O günkü mesele için kabahati üstüme alıyorum.” (Safa, 2016, s. 13)

Yazar, kötü karakterlerin etrafındaki kişileri de kötülükten beslenen tipler olarak betimler. Yalnızca Lami değıl, Şakir Bey de eşini birçok kadınla aldatan, sadakatsiz bir aile reisidir. Evlilik ve eşler arası ilişkiler konusunda aşırı rahat konuşmalarıyla dikkat çeken Şakir Bey, bu yaşayış tarzının normal karşılanması gerektiğini sıkça dile getirir. Eşlerin birbirlerini aldatmalarının Avrupa’da tepki görmediğine değınerak ahlak dışı yaşamını normalleştirmeye, aynı zamanda etrafındakileri bu tarz bir yaşam sürmeye teşvik eden ahlaki çöküntü içindeki Şakir Bey’in evi de bahsettiğı ilişkilerin mekânı hâline gelir. İç güveysi gelen damat Şemsi, Lami, Selim ve eve girip çıkan daha birçok kişi kendilerini bu akışa kaptırır. Şakir Bey, evli olan Müsteşar Orhan’ın Canan’a olan ilgisini kullanarak maddi kazanç elde etmeye çalıştığı için köşkte ikisinin bir araya gelmesine göz yumar.

“- Şakir Bey, bin bir hesaplı bir adımdır. Canan aleyhinde hiç dedikodu istemez, onu seninle evlendirirse bazı işleri daha kolaylaştır.

- Ne gibi işleri?

- Öyle ya, Canan, Şakir Bey’in köşkünde bir mıknatıs gibidir. Orhan Bey’in, Şakir Bey’le dostluğu Canan yüzündendir.

- Korkunç şeyler söylüyorsun.” (Safa, 2016, s. 46)

Bedia, eve gelmeyen eşiyile konuşmak için ofisine gittiğinde Şakir Bey’in insanın kötüye ve yasak olana olan zaafı konusunda uyarılarına maruz kalır. Ona göre aldatmayan erkekler sayılıdır ve bu olağandır. Kendisinin oturduğu muhitte yaşayan evli kadınların yüzde sekseni aldatılmaktadır ve bu durumu normal olarak karşılamaktadırlar. Bedia’nın yaşadığı durumu normal karşılayan Şakir Bey, akraba oldukları hâlde onun eşini serbest bırakmasını, başka kadınlarla birlikteliğini hoş karşılamasını hatta kocasının yaptığını kısasa kısas esasına dayanarak kendisinin de yapması gerektiğini tembihler. Şakir Bey, romanda kötülüğün temsilcisi, destekçisi ve yönlendiricisi olarak her türlü ahlaki kötülüğün normalleşmesi için çaba harcar. Romanın diğer kahramanlarıyla yaptığı söyleşilerinin hemen hepsinde Batıyı örnek göstererek kötülükleri normalleştirmek için bir alt yapı oluşturmaya çalıştığı görülür.

“- Ben kadın olsaydım, kocamın beni gözümün önünde aldatmasına ses çıkarmazdım.

- Anlamadım.

- Ve kocamın yaptığını yapardım.

(...)

- Emin olunuz ki, erkeğe karşı kadının en birinci silâhı budur. O zaman her şey düzelir, erkeğin de akli başına gelir. Kısasa kısas!" (Safa, 2016, s. 20)

Erich Fromm, kötülüğü "bedeni ve ruhu yıkıma uğratan; yalnızca kurbanı değil, yıkıcının kendisini de yıkıma uğratan" ya da "ölü, çürüyen, yaşamsız ve bütünüyle mekanik şeylere duyulan hayranlık" (Fromm, 1993, s. 30) olarak tanımlar. Fromm'un bu ifadesi dikkate alındığında Canan'daki kötülük eğilimini mekanik şeylere duyulan hayranlık olarak açıklamak mümkündür. Onun özlem duyduğu veya elde etmek istediklerini alana kadar gösterdiği kararlardan sonra onları yok etmek için sarf ettiği çaba, kendi yaşamına karşı çıkışıyla ilgilidir. Ondan geriye yalnızca maddi ve mekanik olan istekleri kalır. Evli bir adam olan Müsteşar Orhan Bey ile mücevher dükkânlarında gezerken Lami'nin peşini de bırakmaz. Lami'yi eşinden ayırıp onunla evlendikten sonra sosyetenin gözdesi olan Kalamış'ta bir evde tutarlar. Köşke göre daha sade olduğu için Canan'ı pek de mutlu etmeyen bu ev, zamanla onun gayr-ı meşru ilişkilerini rahatça sürdürdüğü bir alana dönüşür. Evliliklerinin ilk zamanlarından itibaren Canan'ın maddi isteklerini karşılamak için uğraşan Lami onu hiçbir şekilde tatmin edemez.

"Fakat masrafına dayanmak pek güç; vakıa şirkette muavinliğe yükselmiş, maaşı da iki misli artmıştı. Fakat aylığı yirmi günde bitiyor, evin adı masraflarından fazla, Canan'ın üst baş sarfiyatı müthiş. Kadın, bir ipek çorabı iki defadan fazla giymiyor, adi kumaştan elbise ve çarşaf beğenmiyor, sahte bir mücevher takmak istemiyor, hâlbuki elmaslara çok zaaf gösteriyordu. Lami, zevcesinin istediği bir pantantifle, bir yüzüğü almak için, şirketin kasasına iki yüz lira daha borçlanmıştı." (Safa, 2016, s. 139)

Canan, Lami'nin kendisine sunmasını beklediği zengin yaşamı, onun maaşıyla sağlayamayacağını anladığında başka erkeklerle sürdürdüğü ilişkiler sayesinde istediği yaşamı elde eder. Gayrimeşru ilişkilerin sürdürdüğü bu evde Canan'a gelen hediyelerin ardı arkası kesilmez. Ayrıca evde bütün kötülükler aracılık eden işbirlikçi yabancı hizmetçiler bulunur. Rum hizmetçi Eleni, Lami'nin arkasından çevrilen birçok entrikanın merkezinde yer alır. Lami'nin kulağına karısıyla ilgili birçok söz gelse de bunları önemsemez, eşinin güzelliğinden dolayı kıskanıldığı için böyle dedikoduların ortaya atıldığına kendisini inandırır. Lami ve Canan'ın evlilikleri, aile kurmak ve bu kurumu devam ettirmek amacıyla kurulmaz. Dolayısıyla bu aile, kötü kadının planlarını devreye sokması ve istediğini erkeklere yaptırmaya neticesinde kurulur. Bu sebepten aile kurumuna gelecek herhangi bir tehdit, onun huzurunun kaçmasına neden olmadığı gibi hileci ve kurnaz yönünü ustalıklı kullanmasına imkân sunar. Apartmandaki yasak ilişkilerin herkesçe dile gelmesi üzerine Lami'nin göstereceği tepkiyi hileci yanıyla savuşturan Canan bu hâliyle gurur duyar, eşini aldatmaktan zevk alır.

"Bir saat evvel, kocasının öfkeli yüzünü gördüğü zaman, bir fırtına kopacağını tahmin etmiş fakat Lami'den evvel davranmış, onun bütün cesaretini kırmış, zavallıyı tekrar, bir daha aldatmıştı. Kendi muvaffakiyetine gülüyor, münakaşalarda Lami'nin ciddiyetine, kendi sahtekârlığına ve aktrisliğine gülüyordu. Aldatmak, tatlı şeymiş hakikaten." (Safa, 2016, s. 183)

Kötülük yalnızca bireye zarar veren bir edim olmadığından kötülüğün sosyal ve psikolojik boyutları üzerinden durmak gerekir. Peyami Safa, ahlaki kötülüğü fiziksel, psikolojik ve toplumsal bakımdan ağır sonuçları olan durumlar olarak işler. Kişinin yaşamında yıkıcı ve ıstırap verici etkiye sahip olmaları nedeniyle ahlaki eksiklikler, kötülüğün besleyici damarları olarak dışa vurulur.

Kötülüğün psikolojik etkilerinin ağırlığını göstermek için yazar, Bedia'nın yaşadıklarını Lami'ye de yaşatır. Lami, en yakın arkadaşı Selim'in Canan'la birlikte olduğunu öğrenince eski eşine yaşattıklarıyla yüzleşir. O, daha önce Bedia'yı yüzüstü bırakıp kendisine herhangi bir açıklama yapmadan sadece yalıtı sevmediğiyle ilgili bazı bahaneler ortaya atmıştır. Selim de Lami'nin yaptığı gibi ilişkisini gizlemeden evliliğin kutsanmasına karşı olduğunu ifade eder. Ona göre önemli olan bir ilişkinin insanı ne kadar mutlu ettiğidir, ilişkinin meşruluğu ya da gayr-ı meşruluğu pek önemli değildir. Canan'ın birlikte olduğu bütün erkeklerden haberdar olmasına rağmen "Bunu tabî görüyordum, çünkü adedini bilmediğim âşıklarına benim de katılmamda mahzur yoktu." (Safa, 2016, s. 222) sözleriyle yaşanan ilişkileri normal karşıladığını ifade eder; çünkü ona göre bir süre sonra Canan Mısırlı milyarder sevgilisiyle Avrupa'ya kaçtığında Orhan, Faik, Ali, hatta Şakir Bey, dert ortağı olacaktır. Selim, kadını bir meta olarak görüp koleksiyonuna katacak bir eşya olarak değerlendirir. Ahlaki çöküntü ve kötülüğün yaşam biçimine dönüşümü Selim'e göre erkek dayanışmasıdır.

"Ben de o Edirne'den geldikten sonra hele Kâzım Bey'le boşandığını işitince, kadın koleksiyonumda böyle bir tane bulunmasını istedim, sonra bu arzum kayboldu. Vücutça güzel kadınlara iştiham yok, tabiat böylelerini yaratırken şekle önem veriyor, içini boş bırakıyor. Hem benim kadın hakkındaki telâkkimi bilirsin: Bunların ehemmiyetlisi yoktur, yahut, bütün kadınlar aynı derecede mühimdirler. Birbirlerinden ancak vücutça farklıdırlar. (...) Onlar bütün cazibelerini, tılsımlarını, çıldırtıcı ve bayıltıcı kuvvetlerini bizim hassasiyetimize borçludurlar." (Safa, 2016, s. 42)

Lami, Canan'la birlikte olmanın mutluluğuyla sarhoşken ilişkisinin Bedia'nın psikolojine zarar verdiğini önemsemez. Lami ve çevresinin Abdullah Bey'in ailesine yaşattıkları bireysel boyutlu kötülükler olarak yansır; ancak bu kötülüklerin toplumsal boyutları daha ağırdır. Şemsi, eşinin kendisini aldattığını öğrendikten sonra Canan'ın gösterdiği yakınlığa kapılarak onunla gizli süren bir ilişkiye başlamıştır. Hassas bir bünyeye sahip olan Şemsi, Lami ile Canan'ın evlenecek olmasını kaldıramaz ve sık sık hastalanır. Canan'la olan ilişkisini Bedia'ya itiraf ettikten kısa bir süre sonra kalp krizi geçirerek ölür. Bedia yalnızca eşinin değil, abisinin de her türlü kötülüğü yapmaya hazır olan bu kadına kapıldığını öğrenince evden çıkamaz hâle gelir.

"O fettan, bizzat kendisi bana ümit verdi. Aramızda, iki ay evveline gelinceye kadar, gizli bir mukavele vardı. Bana birçok vaadlerde bulundu. (...) Ona birçok fedakârlıklar yaptım. Hattâ maddî şeyler... hediyeler bile ikram ettim... Bunlar uzun hikâye... evin içinde hiç kimse, Perihan bile şüphelenmiyordu. O kadar sinsî bir kadın ki... ne gibi diyeyim? Yılan! Her işin içinden süzülüp geçiyor, izini belli etmiyor." (Safa, 2016, s. 114-115)

Lami, ilk defa Bedia'ya yaptığı haksızlığı, aldatıldığını apaçık şekilde öğrendiğinde aklından geçirir. Yine de bütün olanlara karşı sessizliğini koruyarak evliliğini sürdürmeye devam eder. Ailelerin dağılmasına, kutsal değerlerin yok sayılmasına neden olan Canan'ın ahlaki kötülüklerinin bir sınırı yoktur. Her kötülüğü devamında topluma ve bireye tehdit olarak dönen başka bir fenalığı doğurur. Bu aşamada Bedia'nın şahsında psikolojik boyutuyla kötülüğün sonuçları işlenir. Ağır hastalıklar atlatıp sinir krizleri geçiren Bedia'nın yanında sadece babası, nenesi ve yaşlı hizmetkârları vardır. Onların Bedia'ya tavsiye ettikleri tek şey dindar bir kadına yakıştığı gibi sabredip beklemesidir. Çünkü yalıtıdaki sakinlerin kötülüklerin bir gün yenileceğine dair umutları vardır.

Şakir Bey ve Lami'nin evinde düzenlenen partilerin ardı arkası kesilmezken bir gün Canan'ın annesi olduğunu söyleyen yaşlı bir kadın evlerine gelir. Canan onun annesi olmadığını söyleyerek evinden kovmak ister ancak Lami'nin isteği üzerine kadını eve alırlar. Çerkez kadın Renknaz Hanım'la Çerkezce konuşup Cânân'ın gerçek adının Ayşe olduğunu, babasının bir eşkiya olduğunu söyler. Annesinin eve gelişiyle geçmişine dair bilgilerin ortaya çıkmasına sinirlenen Canan, annesini aşağılar, öldürmekle tehdit edip misafirlerin arasına inmesini engellemek ister. Yaşlı annesine uyguladığı fiziksel şiddet onun acımasız yönünü ortaya çıkarır.

"Sus! Cadaloz! Ben Ayşe değilim, benim ismim Cânân. Parmaklarının mandalı arasında ezilen dudakları büküyor, büküyor, ihtiyarın gözleri acıdan kabarcıncaya kadar büküyordu. Sonra onu bir kere daha itti ve odadan çıktı." (Safa, 2016, s. 215)

Türkçeyi pek bilmeyen kadın evde düzenlenen partilerden birinde kızını başka bir erkekle gördüğünü birkaç kelimeyle anlatmaya çalışır. Lami, Selim'den de karısının birçok erkekle birlikte olduğunu duyunca çıkan tartışmada araya giren annesine hakaretler yağdırarak onu aşağılamaya devam eder. Bunun üzerine Canan annesi tarafından öldürülür. Romanın sonunda hüsrana uğrayan Lami, büyük bir heyecanla terk ettiği evine ve Bedia'ya geri döner.

Sonuç

Peyami Safa, ahlaki kötülüğü, birçok eserinde ele aldığı Doğu-Batı karşılaştırmasında yaptığı gibi Canan romanında da geleneksel değerlere hücum eden yanlış Batılılaşma kavramıyla eş değerde tutar. Toplumun kutsallık atfettiği aile, evlilik, kadın, anne olma, sadakat, namus kavramlarının önemini anlayamamış toplulukların Batı'nın hiçbir sınır tanımadan haz ilkesine dayalı ilişkilerin yaşanmasını onaylayan yaşam tarzını normalleştirmeye çalışmalarını eleştirir. Merkezde kötülük yapmaktan zevk alan, küçüklüğünden beri saraydaki entrikaların içinde büyüüp sonrasında bir köşke gönderilen Canan olsa da kötülüğü bir yaşam şekline getirip bunu herkese aşılama çalışan roman kahramanlarının şahsında aile, dinî değerler, sadakat gibi değerlerin hiçleştirilmesi gösterilir. Mekanikleşen bir ahlakî çöküntü içindeki kahramanların kadına gösterdikleri ilgi ve sundukları hediyelerle onu yüceltikleri gibi bir hava hâkim olsa da aslında bu ilgi ve hediyelerin aslında kadını aşağılayan, onu bir eşya hâline getirdiği açıktır. Sunulan hediyeler karşılığında yaşanan evlilik dışı ilişkilerin yanı sıra Canan'la birlikte olan erkeklerin hepsinin birbirinden haberdar olması ve bu durumu kabullenmiş olmaları ahlaki çöküntünün en belirgin göstergeleridir. Safa, Batı'nın yalnızca sosyetik yaşam tarzını alıp sorgulamadan yaşayanların yerleşik değerlere verdikleri zararı gösterirken onları koyu bir kötülük içerisinde gösterir. Çünkü kötülüğü bilinçli olarak tercih eden bu kahramanları okuyucuya tüm kötü hâllerıyla göstermek de yazarın bilinçli tavrı hâline gelir. Birçok psikolojik çözümleme yapan yazar, kötülerin eylemlerini haklı çıkaracak bir geçmiş yaşantısına yer vermediği gibi kahramanların neden kötülüğü tercih ettiklerine dair bir açıklama yaparak haklı çıkmalarına da izin vermez. Kendi ideal dünyasının ideal kahramanlarının ancak yetişme ve geçmiş yaşantılarına yer vererek onların haksızlığa uğrayan, üzülen ama sonunda iyilikleriyle kazanan kişiler olmasını ister. Lami'nin tüm yaşattıklarından sonra yenilgiye uğrayıp Bedia'ya geri dönüşü yazarın bu amacına hizmet eden bir sonuç olarak okuyucuya sunulur.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Baudrillard, J. (2000). *Kötülüğün şeffaflığı-aşırı fenomenler üzerine bir deneme* (Çev. I. Ergüden). Ayrıntı Yayınları.
- Fromm, E. (1993). *İnsandaki yıkıcılığın kökenleri* (Çev. Şükrü Alpagut). Payel Yayınları.
- Molacı, M. (2018). Modern teodise denemelerinin olanağı üzerine. *DTCF Dergisi*, 58(2),1300-1326.
- Ozankaya, Ö. (1975). *Toplumbilim terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öktem, Ü. (2018). Platon felsefesinde kötülük problemi. *DTCF Dergisi* 58(1), 641-661.
- Özcan, T., & Oruç, S. (2020). Cumhuriyet dönemi (1923-1938) Türk romanında kadın imgesi: Kafesin ardından kur(t)uluşa. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(2), 121-131.
- Özdemir, M. (2001). *İslam düşüncesinde kötülük problemi*. Furkan Yayınları.
- Paliçko, E. (2021). Ölümcül kadın imgesi bağlamında Peyami Safa'nın Cânân'ı. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 2519-2541.
- Russell, J. B. (1999). *Şeytan antikiteden ilkel Hıristiyanlığa kötülük tasarımları*. Kabalcı Yayınevi.
- Safa, P. (2016). *Canan*. Ötüken Yayınları.
- Sönmez, Ü. Ş. (2017). Kötülüğün yerel temsilleri: Türk edebiyatında kötülük. *Cogito Dergisi*, 86(269). Yapı Kredi Yayınları.
- Svendsen L. (2018). *Kötülüğün Felsefesi* (Çev. Mehmet Hocaoğlu). Redingot Kitap.
- TDK Çevrimiçi Sözlük (2022, Ağustos 10). www.sozluk.gov.tr
- Yıldırım, G. (2016). Tanzimat devri Türk romanında tanrı ve kötülük. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 2(1), 545-558.

